

TOTALITARNA VLAST I »MODERNIZACIJA« Novi prilog polemici sa Milićevskom neoboljševičkom školom

ABSTRACT *In this article the author endeavours to give some reasons why the paradigm of totalitarianism is still of considerable importance for the contemporary social sciences. Thus he disagrees with the members of the Milićian neobolshevist school (Vladimir Ilić, Todor Kuljić etc.), who are eager to deny any significance to the paradigm of totalitarianism. The author also polemicalizes against the attempts of Milićian neobolsheviks to glorify Tito's political legacy and »modernizing« authoritarian government.*

KEYWORDS *totalitarianism, absolutism, socialism, democratical constitutional state*

APSTRAKT *U članku autor pokušava da izloži neke razloge zbog kojih je paradigma totalitarizma još uvek od velikog značaja u savremenim društvenim naukama. Zato se on ne slaže sa pripadnicima Milićevske neoboljševičke škole (Vladimir Ilić, Todor Kuljić itd.), koji su spremni da negiraju svaki značaj paradigmi totalitarizma. Autor takođe polemizuje protiv pokušaja milićevskih neoboljševika da glorifikuju Titovo političko nasleđe i »modernizujuću« autoritarnu vlast.*

KLJUČNE REČI *totalitarizam, apsolutizam, socijalizam, demokratska ustavna država*

U napisu pod naslovom »*Marxismusstreit*: rekapitulacija« (Ilić, 1999b) Vladimir Ilić je nastojao da pruži neku vrstu bilansa dosadašnjeg toka polemike koju Milićevska neoboljševička škola (u daljem tekstu: Škola) vodi sa Milanom Brdarom, Verom Vratušom(-Žunjić) i sa mnom. Isticanje »*Marxismusstreita*« deluje čudno, pošto težište dosadašnje polemike – barem u onom delu koji se odnosi na mene – nije ležalo u kontroverzama vezanim za Marxa i različite vrste marksizama (iako su i one bile na dnevnom redu), nego u problematici odnosa demokratske i autoritarne (totalitarne) vlasti. Zato imam nameru da u ovom tekstu vratim polemiku na ovaj teren, nastavljajući diskusiju na mestu na kojem sam stao u svom ranijem napisu (upor. Molnar, 1998:155).

Pripadnici Škole su se do sada pokazali kao oštri kritičari teorija o totalitarizmu. U svom najnovijem prilogu polemici, Vladimir Ilić na sledeći način opisuje teorije o totalitarizmu: »Teorije o totalitarizmu danas u svetu služe, pored ostalog, rehabilitaciji i 'normalizaciji' fašizma, preko pre naglašavanja organizacionih i in-

stitucionalnih sličnosti levih i desnih ekstremizama. U Jugoslaviji teorije o totalitarizmu služe kao idejni osnov za objedinjavanje različitih protivnika sadašnje degenerisane neosocijalističke vlasti; one 'normalizuju' domaći nacionalizam i sprečavaju njegovu doslednu i načelnu kritiku, usporavajući raskol kritičara marksizma na nacionalnu i anacionalnu struju.[...] U našoj savremenoj sociologiji primena teorija o totalitarizmu služi bilo kao oznaka zaštitnika nacije od totalitarnog marksizma i njegovog militantnog internacionalizma ili kao simbol lojalnog prihvatanja neoliberalne ideologije« (Ilić, 1999b:516-517).

Nakon što me je već Borislav Milić sa velikim nipodaštavanjem svrstao u teoretičare totalitarizma (upor. Milić, 1997:482), Ilić je u svojim napisima pojačao napade, i to zbog mog zagovaranja jednog neoriginalnog političkog modela »nekritičkom primenom Prokrustove postelje američkog konstitucionalizma« (Ilić, 1997:325; Ilić, 1998:255) i »teorijskim i praktičkim zalaganjem za privrednu i političku demokratizaciju na način koji odlikuje sholastička idolatrija demokratije i odsustvo upitanosti o njenim konkretno-istorijskim ograničenjima i (ne)možnostima« (Ilić, 1998:247). Čini mi se da ovde leže osnovi mog spora sa Školom i da je o tome vredno nastaviti polemiku. Zato u nastavku nameravam (1) da jasnije artikulišem svoje viđenje odnosa između demokratske ustavne države i totalitarnog režima, (2) da ga zatim suprotstavim shvatanju autoritarne proletherske (ili neke druge »modernizirajuće«) vlasti, koje zagovara Škola i (3) da naposljetku uporedim praktične konsekvence koje imaju oba teorijska modela u slučaju Jugoslavije/Srbije u razdoblju od Drugog svetskog rata do danas.

Pre toga, želeo bih da samo nekoliko reči posvetim načinu na koji se Škola koristi istorijskim argumentima u pobijanju tuđeg (konkretno, mog) stanovišta. U želji da u potpunosti difamira moju »nekritičku primenu Prokrustove postelje američkog konstitucionalizma«, Ilić se ne libi da doda kako je američki konstitucionalizam stasao na »robovlasništvu i imperijalizmu« (Ilić, 1997:325; Ilić, 1998:255). Pogledajmo prvo kako stoje stvari sa »stasavanjem« američkog konstitucionalizma iz robovlasništva. Već u prvom značajnijem spisu, nastalom u povodu sukoba Britanaca i Amerikanaca oko Šećernog zakona i Zakona o taksama, James Otis je ropstvo nazivao »najšokantnijim kršenjem zakona prirode« i opominjao da ono »preti da baci i Evropu i Ameriku u neznanje i varvarstvo najmračnijeg doba« (Otis, 1764:29). To mišljenje je nastavio da brani »otac američkog konstitucionalizma« James Madison. Na samom Konventu 1787, na kojem je izrađen predlog Ustava, Madison je ropstvo definisao kao »najrepresivniju dominaciju koja je ikada praktikovana od čoveka nad čovekom« i koja ima osnov u »običnoj razlici u boji« kože (Madison, 1920:65). Osuđujući celog života instituciju ropstva, Madison i Jefferson su se zalagali za njeno postepeno ukidanje, uz državno obeštećivanje robovlasnika i omogućavanje da se bivši robovi vrate u Afriku, kako bi se sprečila njihova getoizacija i rasizam belaca (upor. detaljnije o tome u: Matthews, 1995:206). Iako bez neposrednog uspeha, ovim svojim zalaganjem oni su pripremili duhovnu klimu

iz koje će tridesetak godina nakon njihove smrti antirobovlasničke snage postati dovoljno jake da ukinu robovlasništvo na celokupnoj teritoriji SAD. Interesantno je da su sasvim suprotan stav prema robovlasništvu imali boljševici čitav vek kasnije. Na Trećem kongresu sindikata aprila 1920. Trocki je održao govor u prilog uvođenja prinudnog rada u Sovjetskom Savezu, pozivajući se na istorijska iskustva: »Kada menjševici u svojoj rezoluciji kažu da prinudni rad uvek završava u niskoj produktivnosti, tada su oni zatočenici buržoaske ideologije i odbacuju istinske osnove socijalističke ekonomije [sic!] [...] U eri ropstva nisu žandarmi stajali nad glavom svakog roba. Postojali su izvesni ekonomski oblici na koje bi se seljak od malih nogu navikavao i smatrao, za svoje vreme, pravednim i bunio bi se samo s vremena na vreme [...] Prinudni robovski rad se nije razvio zbog nezainteresovanosti feudalne klase: on je bio progresivan fenomen« (cit. prema: Pipes, 1990:704). Trocki pri tom nije držao običan akademski govor; njegov je glavni cilj bio da opravda realno postojeću instituciju ropstva. Jer, već u to vreme u Rusiji je bilo 84 koncentraciona logora sa 50.000 »robova«, čiji je prinudni rad zaista postajao »istinska osnova socijalističke ekonomije«.

Što se pak »stasavanja« američkog konstitucionalizma iz imperijalizma tiče, takva tvrdnja protivreči elementarnim činjenicama iz istorije severnoameričkog kontinenta u 18. veku. Trinaest sjedinjenih američkih država u drugoj polovini 18. veka (kada je zaista *stasavao* američki konstitucionalizam) nisu bila nikakva vojna, a pogotovo ne imperijalna sila (revolucionarni rat protiv Velike Britanije one su dobile zahvaljujući raznovrsnim oblicima vojnog i ekonomskog pritiska antibritanskog bloka evropskih država, Francuske pre svega), a to neće postati ni do duboko u 19. vek. Samim tim, Ilićev argument predstavlja običnu projekciju devetnaestovekovnog i dvadesetovekovnog američkog imperijalizma u vreme kada od njega još nije bilo ni traga. Što se osude *svakog* imperijalizma tiče – dakle, ne samo američkog nego i sovjetskog, kineskog itd. – njoj ću veoma rado pridružiti svoj glas, uz zalaganje za jačanje demokratskih struktura Ujedinjenih nacija, a pre svega Generalne skupštine.

Naposletku, *à propos* Ilićevog svrstavanja Madisona i Jeffersona u teoretičare koji su pisali o opasnostima od tiranije većine i zalagali se za »razboritu« volju većine (Ilić, 1998:31-32), osećam potrebu da dodam da se radilo o prvacima stranke Republikanaca-Demokrata (kasnije samo Demokrata), koji su vrlo rano uvideli nužnost pretvaranja liberalne u demokratsku ustavnu državu i angažovali se na pripremi uslova da proširenje prava glasa (prvo na sve muškarce, zatim na žene, a na kraju i na sve crnce) ne dovede do onakvih potresa u državi do kakvih će zaista doći u Evropi, i da demokratska (r)evolucija bude u stanju da u sebi inkorporira sve vrhunske tekovine ranijeg, liberalnog perioda (primat ustava u pravnom sistemu, podelu vlasti, osnovna prava čoveka itd.). Treba li posebno napominjati da su se sve te tekovine našle prve na udaru kada su boljševici u Rusiji izvršili državni udar i uspostavili svoju fantomsku »diktaturu proletarijata«?

1. Demokratska ustavna država i totalitarni režim

Pošto se pripadnici Škole i ja napajamo na duhovnim izvorištima različitih prosvetiteljskih struja, logično je da ćemo imati različite stavove prema sadržaju i uslovima izgradnje demokratskog uređenja. U skladu sa grubom podelom koju sam ranije predložio (Molnar, 1998:136), osamnaestovekovne prosvetiteljske struje je moguće razvrstati u dve grupe. Na jednoj strani su one koje se čvrsto drže univerzalnosti uma (kao ključnog postulata sedamnaestovekovnog racionalizma), iz kojeg proizlaze nužne korolarije: univerzalnost jednog broja osnovnih ljudskih težnji koje svako građansko društvo mora da uvažava kako bi se održalo (Jefferson je, primera radi, pominjao težnju za samoodržanjem, slobodom i srećom), univerzalnost ljudskih prava i univerzalnost osnovnih principa državnog uređenja. Praktična implikacija ovih postulata je stvaranje takvih uslova u kojima će ljudi moći slobodno da dođu do »temeljnog konsenzusa« o pravima koja će smatrati neprikosnovenim i neotuđivim i o osnovnim principima političkog poretka u kojem će živeti. To ujedno predstavlja i program demokratske ustavne države, koji je (doduše, sa danas neprihvatljivim liberalno-doktrinarnim ograničenjima) po prvi put bio realizovan tokom Američke revolucije. Američkim stopama su, pre ili kasnije, pošle i zapadnoevropske nacije, da bi odnedavno na isti put krenule i istočnoevropske nacije (ovde ostavljam po strani dostignuća u oblasti socijalne države i demokratizacije privrede, koja su ostvarena na tlu Evrope tokom 20. veka i koja predstavljaju važan segment moderne demokratske ustavne države).

Osnovni uvid koji pruža ovaj program jeste da se moderne države mogu graditi tek na osnovu jednog »temeljnog konsenzusa« državljana oko osnovnih pitanja njihove koegzistencije. Ovaj »temeljni konsenzus« se uspostavlja na ustavotvornoj skupštini. Od presudnog je značaja da prilikom izbora poslanika ustavotvorne skupštine državljani budu dobro upoznati sa osnovnim političkim dilemama i opcijama za njihovo razrešenje, kako bi njen sastav na što bolji način odražavao realne interese i vrednosne orijentacije. Kompromis koji u vidu ustava postignu poslanici ustavotvorne skupštine mora biti vraćen na referendum, na kojem će se definitivno uspostaviti »temeljni konsenzus« u državi. U okvirima tog konsenzusa i unutar institucija uspostavljenih na ovaj način donetim ustavom može otpočeti politička borba i razdeoba političkih opcija na »levicu«, »centar« i »desnicu«. Državu u kojoj je politički život na taj način uređen ja nazivam demokratskom ustavnom državom. Socijalni supstrat takve države jeste građansko društvo, u kojem postoji mnoštvo različitih interesa i grupa, koje stoje u ambivalentnim odnosima, kako međusobno, tako i prema organima državne vlasti: s jedne strane im je potrebna autonomija, ali se, s druge strane, ne mogu odreći ni uticaja na državnu vlast (pre svega na zakonodavstvo), niti njene zaštite (koja je u isto vreme i kontrola). Ovo polje ambivalentnosti i napetosti rezultat je činjenice da je svaki pojedinac član mnogobrojnih društ-

venih grupa (uključujući tu i samu državu) i da se njegovi različiti interesi lome u konkurenciji pripadnosti ovim grupama, na jednoj strani, i pojedinačnosti njegove egzistencije, na drugoj strani. Takođe nije nevažno pomenuti da je građansko društvo potencijalno globalno i da ne može da se skrasi unutar državnih granica, čime se pojačava socijalni pritisak na samu demokratsku ustavnu državu da se sve više uključuje u međunarodne integrativne tokove (kao što su npr. Evropska unija i Ujedinjene nacije). Paralelno sa time raste pritisak i na proširivanje sfera koje je potrebno staviti pod bilo političku, bilo socijalno-političku, bilo socijalnu demokratsku kontrolu (o tome detaljnije u: Molnar, 1994a).

Program uspostavljanja (liberalne, odnosno demokratske) ustavne države nailazio je od početka na veoma oštre kritike, i to ne samo od snaga starog režima nego i unutar samog prosvetiteljskog pokreta. One struje unutar prosvetiteljstva koje su bile otvorene za uticaje organicističkih teorija prihvatile su aksiom specifičnosti političkog razvoja svakog naroda i odbacile (kako bi danas predstavnici Škole rekli) »eshatologiju američkog konstitucionalizma«. Nezanemarljiv razlog za prihvatanje ove opcije bila je i jedna krajnje prozaična stvar: da bi se krenulo na put američkog konstitucionalizma trebalo je skršiti vlast lokalnih despota (kojima je Evropa bila krcata ne samo u 18. veku, nego sve do pred kraj 20. veka) i zatim se iskobeljati iz strahota »prirodnog stanja«, koje rušenje jedne autoritarne vlasti po pravilu povlači za sobom. I tako dolazimo do one pojave koju možemo danas dobro da evidentiramo na primeru pripadnika Škole: od nevolje se počela praviti vrlina, pa su se stale otkrivati »lepote«, »prednosti« i »dobre strane« autoritarne vlasti. Umesto uklanjanja autoritarnog režima, počelo se sa tešenjem kako je postojeće stanje upravo najbolje i najprimerenije »našem narodu«, »našoj istoriji« i »našoj tradiciji«. Pošto je narod takav kakav je, najbolje je da ostane pod jarmom autoritarne vlasti, a ona će mu već (istorijskom nužnošću, Božjim providenjem ili kakvim sličnim čudom) doneti blagodeti o kojima nije ni sanjao. Kada Vladimir Ilić moja »teorijska i praktička zalaganja za privrednu i političku demokratizaciju« naziva »sholastičkom idolatrijom demokratije« uz nedostatak »upitanosti o njenim konkretno-istorijskim ograničenjima i (ne)mogućnostima«, on upravo ponavlja logiku autoritarnog prosvetiteljstva. I kao što je Kant pre dva veka u svojoj egzegezi Fridrihove krilatice »Misli šta hoćeš, samo se pokoravaj« stigao do zaključka da manjak građanske slobode (više nego evidentan u fridricijanskoj Prusiji) pospešuje čudotvornu moć »prosvetiteljstva« (Kant, 1998:61), tako danas pripadnici Škole smatraju da autoritarna vlast predstavlja idealno sredstvo »modernizacije« na zaostalom i uzavrelom Balkanu.

Problem je, međutim, što današnja autoritarna vlast po pravilu više nije ni nalik onoj starorežimskoj, kada se monarh pojavljivao kao ultimativni gospodar, pa ponekad i vlasnik države. Velikodušnost Fridriha i drugih apsolutnih monarha, koji su svojim podanicima ostavljali da misle šta hoće i bave se svojim privatnim poslovima, za današnju autoritarnu vlast postaje teško prihvatljiv »luksuz«. Zato moderna autoritarna vlast 20. veka teži za tim da prigrabi celog podanika za sebe i podvrgne

ga potpunoj – potencijalno totalnoj – kontroli. Za bolje razumevanje tog fenomena možemo da zahvalimo, između ostalog, i Školi mrskim teorijama o totalitarizmu.

Kada me je pre tri godine Borislav Milić optužio za provincijalizam (između ostalog, i) zbog posezanja za teorijama o totalitarizmu, on je tvrdio da su ove teorije već odavno raskrinkane kao »neistorične i formalne« (Milić, 1997:482), tako da ih se danas laćaju samo beznađežno neobavešteni i marginalni pisci – kao što sam ja. Besmislenost takve tvrdnje očigledna je svakome ko iole prati savremena zbivanja na svetskoj politikološkoj sceni.¹ Oslobođene ideološkog balasta u političkoj atmosferi hladnog rata, teorije o totalitarizmu su »dobile na zamahu od pada komunističkih režima Istočne Evrope u 'annus mirabilis' 1989« (Huttner, 1999:9). Završetak hladnog rata ujedno je označio izlazak istorijskih i društvenih nauka iz dnevno-političkog »klinča« i mogućnost da se stav prema totalitarizmu zauzme bez izlaganja optužbama bilo za »antikomunističke predrasude«, bilo za vlastite »totalitarne težnje« (Söllner, 1997:11). U takvim uslovima, nije dugo trebalo da koncept totalitarizma ostvari »tihu pobedu« (Braun, 1994:1) i »enormno poveća atraktivnost«, i to ne samo u nauci nego i u svakodnevnoj komunikaciji (Siegel, 1998:9). Čak su i protivnici teorija o totalitarizmu bili prisiljeni da priznaju da one »nezadrživo prodiru u politički, publicistički, naučni i pravni svakodnevni govor« (Roth, 1999:100). Neki politikolozi koji su šezdesetih godina napustili ovaj koncept, počeli su da mu se tokom devedesetih vraćaju, kajući se zbog »preranog otpisivanja totalitarizma« (upor. npr. Sartori, 1993:5; Beyme, 1998:43), dok oni koji su se otrgli tom iskušenju i dalje insistiraju na njegovoj ispravnosti i nezaobilaznosti, pre svega kada je u pitanju razumevanje istorije i političke realnosti SSSR-a (Kailitz, 1997:219-250). Što se koncepta totalitarizma u istorijskoj nauci tiče, on je upravo u devedesetim godinama počeo da donosi najkrupnije plodove, ponovo u domenu istorije boljševičkog državnog udara u Rusiji oktobra 1917. i SSSR-a (Pipes, 1990; Pipes, 1994; Nolte, 1991; Furet, 1995). Ista situacija vlada i na samom Istoku, prevashodno u zemlji čiji je politički režim ponajviše označavan ovim pojmom: pošto je već Mihail Gorbačov počeo da ga upotrebljava,² ubrzo su ga prihvatili i sami ruski istoričari i politikolozi (upor. Gleason, 1995:211-216; Thompson, 1998:304).

1 Todor Kuljić je u jednom od svojih poslednjih radova bio oprezniji od Milića, pa je istu optužbu za »neistoričnost i formalizam« teorija o totalitarizmu (Kuljić, 1999:418) stavio u kontekst sukoba »dva složena idejna bloka klasičnih teorija o totalitarizmu: (1) teorija o društvenom izvorištu fašizma unutar zakona kapitalističkog razvoja i (2) teorija o totalitarizmu« (Kuljić, 1999:416).

2 Neposredno nakon osujećenog puča avgusta 1991. Gorbačov je izjavio za međunarodnu javnost da je pučistima na Krimu govorio da »samo samoubica« može tražiti obnavljanje »totalitarnog režima«. I agencija TASS je puč okarakterisala kao »najozbiljniji pokušaj u periodu Perestrojke da se restaurira totalitarizam« (cit. prema: Huttner, 1999:11). U oproštajnom govoru prilikom odlaska sa funkcije Predsednika SSSR-a 25. decembra iste godine Gorbačov je zaključio: »Totalitarni sistem, koji je našoj zemlji već dugo vremena onemogućavao da cveta i napreduje, uništen je«. Istog dana ruski predsednik Boris Jelcin se preko američke televizije obratio američkoj javnosti sa zahvalnošću za pomoć u »prevazilaženju totalitarne noćne more« (cit. prema: Jesse, 1996:9).

No, ako je tačno da teorije o totalitarizmu tokom devedesetih godina doživljavaju svoj puni procvat, tačno je takođe da ne prestaju ni njihova osporavanja (Jesse, 1996:9). To se veoma dobro može videti na primeru reakcija koje je izazvala *Crna knjiga komunizma* grupe autora na čelu sa Stéphenom Courtoisom, objavljena 1997, na osamdesetogodišnjicu tzv. »Oktobarske revolucije«. Inspirisani Furetovim istorijskim istraživanjem fenomena boljševizma u Rusiji, Courtois i saradnici su pokušali da izračunaju što tačniji broj žrtava koje su od »komunističke ruke« pale bilo neposredno (različiti vidovi egzekucija, sistematski genocid, kao npr. nad Kozacima itd.), bilo posredno (usmrćivanje usled sistematskog izgladnjivanja, deportacija itd.) u svim komunističkim zemljama u skraćenom 20. veku (1917-1991).³ Na osnovu temeljnih istraživanja, oni su došli do cifre od blizu sto miliona žrtava – od čega daleko najveći broj (65 miliona) otpada na Kinu (Courtois, 1999:16). Prst u oko pristalicama komunizma i protivnicima teorija o totalitarizmu svakako je bilo Courtoisovo poređenje ove cifre sa »oko 25 miliona«, koliko su »svoga« uspeli da pobiju nacionalsocijalisti (Courtois, 1999:27). Rezultat zločinačke utakmice između komunista i nacionalsocijalista u 20. veku bio bi tako, po Courtoisu i saradnicima, 4:1. U svetlu ovih podataka, stiče se zaključak da je Treći rajh (o fašističkoj Italiji da se i ne govori) bio samo bleđa kopija boljševičkog totalitarizma.

Ortodokсно komunistički orijentisani autori su priznali, doduše, da je »crna debata« (tj. debata povodom *Crne knjige komunizma*) »važna« zato što je pokrenula pitanja »od centralnog značaja« (Mecklenburg i Wippermann, 1998:8), ali su praktično o svim pokrenutim pitanjima zauzeli dijametralno suprotne stavove. U njihovim diskusijama nisu osporavani sami činjenički nalazi autora *Crne knjige komunizma* (iako se tu i tamo mogu naći prebacivanja zbog tendenciozne potrage »za što više leševa«), već interpretacije tih nalaza u tradiciji teorija o totalitarizmu. U dva zbornika radova nemačkih, američkih i francuskih autora, koja su se do sada pojavila, sve vrvi od emocionalno nabijenih optužbi: za relativizovanje zločina kapitalizma⁴ i fašizma (Klotz, 1999:18), za zanemarivanje zločina u predboljševičkim režimima (Gremliza, 1998:270), za »manihejsku crno-belu tipologiju« (Roth, 1999:118), za pogrešnu identifikaciju komunizma sa staljinizmom (Bensaid, 1998:53), za povodenje za »političkim konjunkturama« (Roth, 1999:118), za konvertitstvo autora (koji većinom potiču iz redova »levoradikalne generacije«) (Scmid, 1998:26), za nadomeštanje »kuzalnog objašnjenja« (tipičnog za komunističku nauku) običnim analogijama (tipičnim za »buržoasku nauku«) (Kühnl, 1999:87), za ograničavanje na »formu, sredstva i primenu« (umesto na »sadržaj, cilj, intenciju«) (Erlinghagen i Wiegel, 1999:157), za zanemarivanje »neprijateljskog okruženja« (kao svojevršne olakšavajuće okolnosti!) u kojem su delali komunistički revolucion-

3 Nemačko izdanje *Crne knjige komunizma* prošireno je sa dva teksta nemačkih autora, koji obrađuju temu žrtava u bivšem DDR-u.

4 Jedan autor je našao za shodno da citira i stavove Friedricha Engelsa o »zločinima kapitalizma« (Pätzhold, 1999:35-36).

ari (Pätzold, 1999:46) itd. itd. Ono što je možda najdragoceniji uvid koji je pružio dosadašnji tok diskusije jeste da stav o totalitarnom režimu uveliko zavisi od stava prema konceptu »represantativno-demokratske ustavne države«: po mišljenju Karla Heinza Rotha, onaj ko ima pozitivan stav prema potonjem konceptu biće sklon da sve ono što od njega odstupa okvalifikuje kao totalitarizam (Roth, 1999:118).⁵

Rothov zaključak je validan, uz jednu rezervu: koliko je meni poznato, niko nikada nije tvrdio da su svi autoritarni režimi koji su u 20. veku odstupali od demokratske ustavne države totalitarni (primeri Francove Španije i Salazarove Portugalije pružaju primere autoritarnih režima koji su se oduprli iskušenjima totalitarizma). Pojam totalitarizma je nastao u međuratnom periodu kao genusni pojam za sovjetski, fašistički i nacionalsocijalistički režim,⁶ da bi se posle Drugog svetskog rata protegao i na sve ostale režime koje su uspostavile komunističke partije. Iako je jasno da između pojedinih totalitarnih režima postoje razlike, oni su ipak dovoljno slični da bi se kao grupa razlikovali kako od ustavnih država, tako i od starorežimskih apsolutističkih država (Friedrich i Brzezinski, 1963:8; Aron, 1997:281-298). Zbog toga pojam totalitarizma, uprkos brojnim kritikama koje je poslednjih decenija trpeo, i dalje ostaje najbolji raspoloživi pojam uz pomoć kojeg je moguće opisati realnost u kojoj jedna partija u potpunosti pokorava podanike svojoj vlasti, prisiljava ih na slepu poslušnost i uređuje njihov javni i privatni život (Furet, 1995:187 i 237-238).

Pri tom je važno imati na umu da totalitarni režim ne znači svemoć države. Državne institucije totalitarna partija jednako obesmišljava i podvrgava svojoj kontroli kao i institucije građanskog društva. Najjednostavnije definisan, totalitarni režim predstavlja dominaciju partije nad državom s ciljem pokoravanja čitavog građanskog društva (Morin, 1992:89). Totalitarni režimi su, dakle, samo oni u ko-

5 Roth je takođe u pravu kada konstatuje da pobornici demokratske ustavne države u totalitarnim projektima, pokretima i režimima vide svoga »neprijatelja« (Roth, 1999:118). Iznenađujuće je samo zašto o tome Roth piše sa toliko žuč i indignacije, kada je transparentan cilj svih totalitarnih projekata, pokreta i režima bio i ostao uništenje »buržoasko vladavine«, »pseudoparlamentarizma«, »formalne demokratije«, »eksploatorske države« itd.

6 Nemački levičarski novinar Alfons Paquet je već 1919. pisao o »Lenjinovom revolucionarnom totalitarizmu«, dok je austrijski socijaldemokrata Otto Bauer samo godinu dana kasnije boljševičku vlast definisao kao »totalnu vlast vladajuće manjine«. Kasnije se pojam totalitarizma počinje primenjivati i na nacionalističke države: fašističku Italiju i nemački Treći rajh. Za promociju pojma totalitarizma verovatno je presudno bilo italijansko iskustvo. Italijanski izborni zakon iz 1923. predviđao je da politička partija koja osvoji najveći broj glasova u celoj zemlji dobija dve trećine mesta u Domu predstavnika. Jedan od najljućih Mussolinijevih kritičara, novinar Giovanni Amendola je 12. maja 1923. napisao članak za *Il Mondo*, u kojem je izborni sistem okvalifikovao kao »totalitaran« (*sistema totalitaria*), što je trebalo da ga razlikuje kako od proporcionalnog, tako i od većinskog sistema (Gleason, 1995:14). Na proleće 1925. i sami fašisti postaju zainteresovani za reč totalitarizam. Na Četvrtom kongresu Fašističke nacionalne partije 22. juna 1925. Mussolini govori da će fašisti »sprovести ono što se naziva našom neobuzdanom totalitarnom voljom (*la nostra ferocemente volonta totalitaria*)« i da će, kao posledica toga, Italija biti »totalno« transformisana, tako da će Italijani i fašisti postati sinonimni termini (Gleason, 1995:19).

jima postoji jedna (totalitarna) partija, koja zarad ostvarivanja kvazireligioznog, romantičarskog cilja svetske revolucije (koja će poraziti »Antihrista« i uspostaviti »hijladugodišnje Hristovo carstvo«) formira jednu ideološku mešavinu komunističkih i nacionalističkih elemenata (tvrdeći uporedo da je ona »monolitna« – bilo u komunističkom, bilo u nacionalističkom smislu) i realizuje je svim raspoloživim sredstvima nasilja, uključujući tu i neselektivni teror i rat. Nema te totalitarne partije koja bi se odrekla bilo jednih, bilo drugih ideoloških elemenata, jer je njena snaga utoliko veća što širi krug stanovništva može da ubedi u »istorijsku« neminovnost i socijalnu uslovljenost sopstvene vlasti. Pitanje je samo u kakvom razmeru će u njoj biti zastupljeni komunistički i nacionalistički elementi i na koji način će se držati na okupu. I Mussolini i Hitler i Staljin su bili i veliki nacionalisti (među kojima je prvi bio još ponajmanji antisemita) i veliki zaštinici »interesa radnika« i veliki baštenici »modernizacije«. Ideološka razlika među njima bila je kvantitativna, a ne kvalitativna.

Kada je u pitanju organizacioni aspekt vladavine totalitarne partije, najvažnije je pomenuti to da ona razbija *i državu i građansko društvo* i od njihovih institucija pravi poprišta za dobro režirane rituale i farse: od nje skupštine dobijaju zakone, sudovi presude (još pre nego što su podigli optužnice), sindikati kolektivne ugovore, preduzeća poslovne smernice itd. Za sprovođenje kontrole ona se služi ne samo »revolucionarnim« organom represije (ČEKA, GESTAPO) nego i svojim komesarima i »čelijama« u ovim institucijama, pa i emocijama podanika, i to fanatizmom (u redovima partijskih drugova, tj. »prijatelja«) i strahom (u redovima običnih ljudi). Nikakvi obziri članova totalitarne partije prema »neprijatelju« nisu dozvoljeni, svaki kompromis znači »izdaju«. Nastale u iracionalnom vrtlogu Prvog svetskog rata, totalitarne partije nastavljaju da i u mirnodopskim uslovima politiku vode ratnim sredstvima – stvaranjem »neprijatelja« i njegovom eliminacijom (Furet, 1995:34).

Postoji ipak jedna ključna razlika koja opominje da se svi totalitarni režimi ne podvode prebrzo pod isti imenitelj. U pitanju je, naravno, svojinska struktura: dok je Treći rajh u velikoj meri ostavio prostor privatnoj svojini, SSSR je podržavio svojinu nad sredstvima za proizvodnju (iako nikada ne uspevajući da u potpunosti eliminiše privatnu svojinu). Glavno geslo nacionalsocijalista je bilo: »Nacionalsocijalizam zahteva samo vođstvo nad privredom, ali sam ne privređuje. [...] Nacionalizam neće da ometa silovitu stvaralačku snagu privatne inicijative, već samo da njome upravlja« (cit. prema: Buchner, 1983:93). Iako su nacionalsocijalisti uvek bili na velikim iskušenjima da pođu stopama boljševika i preko svojih »nacionalsocijalističkih čelijskih organizacija u preduzeću« (*Nationalsozialistische Betriebszelleorganisation*) i posebnih »komesara« preuzmu poslovanje privrednih organizacija, privreda je u Trećem rajhu ipak ostala u rukama preduzetnika. Oni su u svojim preduzećima dobili rang firera i time bili uklopljeni kako u nacionalsocijalističku hijerarhiju, tako i u ekonomsku politiku. Taj balans se pokazao kao optimalan: privreda je radila punom parom na ciljevima koje je postavljala vrhuška NSDAP-a. Što se samog SSSR-a tiče, gašenje privatne svojine se pokazuje kao zaista odluču-

jući korak, ali ne zato što je dovelo do besklasnog društva ili što je svojina postala »opštenarodna«, »neeksploatatorska« i sl. (nasuprot »kapitalističkom« Trećem rajhu), nego zato što je privatna inicijativa u potpunosti ugašena, a ekonomska racionalnost podrivena »parazitiranjem« komunističke birokratije u privrednom sistemu i blokiranjem njegovog efikasnog razvoja (Möll, 1998:246-247). Tome treba dodati i same deficite u ideologiji: zbog prenaglašenih komunističkih i nedovoljno naglašenih nacionalističkih elemenata, boljševici nikada nisu uspjeli da postignu onaj stepen masovne homogenizacije i mobilizacije kao što je to pošlo za rukom nacionalsocijalistima. Zato je boljševički totalitarizam bio upadljivo represivniji prema sopstvenom stanovništvu (a prema komunistima pogotovo) nego prema spoljnom neprijatelju,⁷ tj. strah od represalija je imao daleko veću ulogu u mobilizaciji podanika od fanatizma. To je imalo brojne reperkusije: u ekonomiji na zatiranje gotovo svake inicijative »odozdo«, u politici na rastuće nepoverenje ne samo u »klasnog neprijatelja« nego i u »proleterske mase« i »partijske drugove«, a u vojsci na pad profesionalnosti oficirskog kora i slabu mobilizaciju za sve ciljeve osim odbrane golog opstanka. Prevedeno na jezik teorije modernizacije, to znači da je u SSSR-u »modernizacija« bila sistematski blokirana: boljševička »totalitarna mobilizacija može da pokrene modernizaciju, ali ne može da u okvirima totalitarnog sistema okonča modernizacijski proces« (Möll, 1998:253-254). Dolazeći u ovaj rascjep, boljševički totalitarni režim postaje uzrok sve većoj privrednoj stagnaciji i sve destruktivnijim ekonomskim protivrečnostima, koje će se u slučaju SSSR-a pokazati kao fatalne, pošto će na kraju (1991) dovesti ne samo do kraha režima nego i do raspada države.⁸ Pet posledica je pri tom važno da bude pomenuto.

Prvo, režim svojine totalitarne partije koji ostavlja koliko-toliko prostora samostalnoj privatnoj inicijativi može računati na mnogo snažniju i motivisaniju privredu i sa njom ostvarivati mnogo ambicioznije spoljnopolitičke ciljeve. Drugim rečima, što više slobodnog prostora dobija privatna svojina, to je jača ekonomska osnova totalitarne partije. Ali, to se pokazuje kao dvosekli mač, pošto na osnovu jake privrede i sami spoljnopolitički ciljevi totalitarne partije postaju sve luđi i agresivniji, vodeći u riskantne ratove i, na kraju, u samouništenje. Obrnuto, totalitarna partija koja preko podržavljene svojine pokušava da u potpunosti kontroliše privredu i time je čini tromom, stagnantnom i u velikoj meri neracionalnom, mora da računa sa svojom inferiornošću u odnosu na spoljnog neprijatelja i da u velikoj meri vodi

7 Kao što pokazuju novija ruska istraživanja, Staljin je pobio više komunista nego Hitler, Mussolini, Franco i Salazar zajedno (Andreevna Mercalowa, 1996:207).

8 Interesantno je na margini pomenuti da su imperijalne ambicije odigrale važnu ulogu u raspadu SSSR-a. Za vreme vladavine Brežnjeva, SSSR je započeo masivnu »modernizaciju« oružanih snaga, koju kržljave nožice sovjetske privrede nisu mogle na dugi rok da izdrže. Opređenje da se od SSSR-a napravi vrhunski vojni sistem pokazalo se kao »fatalno«, pošto je u krajnjem efektu prouzrokovalo tako rapidno uništavanje privrede da ju je kasnije postalo nemoguće reformisati unutar komunističkog sistema (Davies, 1998:80).

defanzivnu politiku. Ruski boljševici su npr. samo jednom – u leto 1920. – preduzeli osvajački pohod na Zapad u stilu »nasilne svetske revolucije« (u ubeđenju da se sve kapitalističke države nalaze u manje-više istom stanju kao i Rusija 1917), ali ih je debakl u Poljskoj, kojim se pohod ubrzo završio, naučio da za takve poduhvate nemaju snage i da moraju da se okrenu »izgradnji socijalizma u jednoj zemlji«. Iako je vreme NEP-a budilo nade da će se SSSR za nekoliko decenija možda oporaviti od šteta prouzrokovanih ratnim komunizmom, Staljinova ekonomska politika od 1928. nadalje je takve nade zatrla u korenu. Ali, paradoksalno, što je više totalitarna partija štetila svojoj privredi i unazađivala je u odnosu na »neprijateljske« privrede, to je trezveniju i prilagodljiviju spoljnu politiku morala da vodi.⁹ Samo iz Staljinove katastrofalne ekonomske politike i Hitlerove samoubilačke spoljne politike moglo je da dođe do širenja boljševizma po Istočnoj Evropi i podizanja Istočnog bloka.

Drugo, što je spoljna politika totalitarne partije pomirljivija i defanzivnija, to su manje šanse da propadne u ratu.¹⁰ Upravo suprotno, ona će vremenom morati da svoju državu sve više uklapa u međunarodni politički sistem i međunarodnu ravnotežu moći i da u glavne prioritete svoje spoljne politike uzdiže vlastiti opstanak, tj. *status quo* – umesto sprovođenja svetske revolucije.¹¹ Naravno, jedna totalitarna partija će uvek rado preduzimati pokušaje da osvaja teritorije drugih država ili da u njima postavlja marionetske vlade, pod izlikom da sprovodi svetsku revoluciju, ali će to moći da čini samo na slabim tačkama međunarodnog političkog sistema i/ili u vremenima kada je temeljno poljuljana ravnoteža moći. Time se na međunarodnom nivou krešu krila romantičarskom projektu svetske revolucije, a diskurs totalitarne partije se sve više upućuje na голу logiku očuvanja već postignute moći.

Treće, što su umereniji i skromniji spoljnopolitički ciljevi totalitarnog režima, tj. što više program svetske revolucije ustupa pred imperativom golog samoodržanja totalitarne partije, to je manja potreba za unutrašnjepolitičkom mobilizacijom putem fanatizma i straha. Pošto se neprijatelj ne može pobediti ratnim sredstvima i pošto se

9 Sećanje na debakl u Poljskoj 1920. dugo je odvrćalo boljševike od preduzimanja bilo kakvih osvajanja (u ime »izvoza revolucije«) i opredeljivalo vrlo uzdržan i pomirljiv kurs sovjetske diplomatije. Tek 1939-1940. Staljin se odvažuje na prve korake u pravcu imperijalne politike, ali ponovo veoma oprezno (Andreevna Mercalowa, 1996:204) i uz oslanjanje na tadašnjeg moćnog saveznika – Adolfa Hitlera. Što se, pak, pokušaja »izvoza revolucije« kroz Kominternu tiče, oni su u međuratnom periodu završavali bezuspešno, između ostalog i zbog potpune strateške konfuzije i neprekidnih čistki (jednom »ortodoksnih«, drugi put »oportunističkih« itd.) kadrova iz komunističkih partija širom sveta koje su se nalazile pod direktnom kontrolom Kremlja (upor. Borkenau, 1971).

10 Zastupnici klasičnih teorija o totalitarizmu su smatrali da komunističke države mogu propasti samo u ratu, isto onako kako je propao Treći rajh. Srećom, kako primećuje Klaus von Beyme, nukleama pat-pozicija među velesilama je dala veliki doprinos sprečavanju ovog raspleta (Beyme, 1998:45).

11 Sigmund Neumann je npr. smatrao da je održanje *statusa quo* jedna od četiri univerzalne funkcije totalitarne partije – pored stvaranja političke elite, kontrole i edukacije masa i održavanja komunikacije između države i društva (Neumann, 1965:127). Iz dimaničkog ugla posmatrano, ova funkcija se javlja tek u drugoj, posttotalitarnoj fazi, kada je projekt svetske revolucije već sasvim napušten.

sa njim očigledno mora sve tešnje saradivati, za totalitarnu partiju postaje kontra-produktivno da i dalje pred vlastitim podanicima igra ulogu promotora svetske revolucije i da kod njih raspaljuje fanatizam i strah. Dakle, ona se i na unutrašnje-političkom planu mora ponovo preorijentisati i svoj vlastiti opstanak postaviti kao osnovni cilj. To na duže staze dovodi do labavljenja jarma nad podanicima i do nastajanja onog fenomena koji je poznat pod nazivom »detotalitarizacija« ili »post-totalitarizam« (upor. Arent, 1998; Linz, 1975; Goldfarb, 1989; Linz i Stepan, 1996; Thompson, 1998). Zastupnici klasičnih teorija o totalitarizmu su imali velikih problema da objasne dinamiku sovjetskog režima pošto su totalitarni režim poimali prvenstveno kao »sistem koji inherentno perpetuira svoju revolucionarnu, terorističku dinamiku« (Siegel, 1998:17). Time je, međutim, previđen čitav niz krupnih posledica koje je prouzrokovala Staljinova smrt i koje su davale povoda da se govori o novoj fazi u dinamici sovjetskog totalitarizma – tj. o posttotalitarizmu. Posttotalitarizam započinje po pravilu kao destaljinizacija (Arent, 1998: XXXVII; Linz, 1975:244). Odričući se staljinističkog nasleđa, totalitarna partija dolazi u priliku da napravi novi aranžman sa podanicima: ona odustaje od svojih radikalnih »revolucionarnih« sredstava (neselektivni teror, prinudni rad, ekscesne mere kontrole privatnog i intimnog života) i počinje da afirmiše jedan niz pravila koji njen voluntarizam i primenu sile svode na minimum (potreban radi njenog samoodržanja), a podanicima pružaju jedan koliko-toliko predvidljiv i razumljiv sistem orijentira ponašanja (potreban radi njihovog samoodržanja). Obe strane na taj način odustaju od postavljanja pitanja o smislu postojanja (post)totalitarne partije i njenim konkretnim akcijama na planu sprovođenja svetske revolucije i odlučuju se na »miroljubivu kogezienciju« u skladu sa određenim pravilima. U takvoj situaciji se događa paradoksalni obrat da (post)totalitarna partija svoju moć počinje da crpi iz činjenice da garantuje ova pravila i da svoju moć i voluntarizam ne praktikuje prečesto (Deutsch, 1968:205).

Četvrto, posttotalitarni aranžman, koji funkcioniše na pomenuti način, ima jedan krupan problem, a to je legitimitet posttotalitarne partije. Pošto je projekt svetske revolucije definitivno napušten, ideologija je u posttotalitarnim režimima postala goli formalizam, u koji tek retko ko veruje, uključujući tu i same članove posttotalitarne partije. »Noseći i dalje ideološke pokrove totalitarizma, posttotalitarni režimi su u stvari ideološki goli« (Thompson, 1998:315). Zato odustajanje od terora, koje predstavlja suštinsko obeležje posttotalitarizma, prati za autoritarne režime »'normalan' progon i tlačenje disidenata« (Kershaw, 1996:218), koji otkrivaju tu slabu tačku posttotalitarnog aranžmana. Ostali podanici, koji se ne upuštaju u ideološke kontroverze, dolaze u priliku da prihvate vladavinu posttotalitarne partije kao svojevrsnog garanta golog opstanka i onih mršavih sloboda u privatnoj i intimnoj sferi. Time njihova situacija postaje slična podanicima osvajačke vlasti u Hobbesovoj političkoj filozofiji: osvajači su stekli i vrše vlast nelegitimno, ali im podanici ipak ne moraju uskratiti poslušnost sve dok im je obezbeđena egzistencija. Međutim, to ne znači da ne postoji krucijalna razlika između Hobbesove *de facto* suverene vlasti i

vlasti posttotalitarne partije. Posttotalitarna partija je, kako proizlazi iz dosadašnjeg izlaganja, partija koja putem podržavljene svojine kontroliše celu privredu. Time ona dolazi u poziciju da podanicima štiti egzistenciju na dva načina: kao aparat sile i kao poslodavac. Ali, samim tim što vlada i raspolaze samo jednom dotrajalom i neefikasnom privredom, koju svojom kontrolom progresivno upropaštava, ona sve teže može da ispunjava svoju ulogu zaštitnika-poslodavca. Na drugoj strani, podanici nisu zainteresovani za poboljšanje funkcionisanja privrede, pošto su svedeni na obične prodavce radne snage i interesuju se samo za mogućnosti da što manje rade i što više zarađuju. Ova kombinacija vladavine posttotalitarne partije, neefikasne podržavljene privrede i egoističnih podanika orijentisanih isključivo na lični opstanak i podizanje ličnog (odnosno porodičnog) životnog standarda pokazuje se kao poslednja faza »istorijskog razvoja od totalitarizma do posttotalitarizma«.

Peto, u poslednjoj fazi posttotalitarizma moguća su četiri raspleta. U prvom slučaju, moguće je da posttotalitarna partija posegne za reformama. Što su ozbiljnije reforme to je manja mogućnost da položaj posttotalitarne partije ostane neugrožen. U krajnjem slučaju, sama posttotalitarna partija može da postane žrtva vlastitih reformi, pri čemu se proces rastakanja može preneti dalje i na samu državu: Gorbačovljeve reforme su se na kraju pokazale kao pogubne ne samo po sovjetsku KP, nego i po ceo Sovjetski Savez. U drugom slučaju, posttotalitarna partija može da istrajava na svom dotadašnjem kursu i da mirno posmatra kako njeni podanici tonu u sve veću bedu i beznade. No, takva situacija ne može da traje predugo i, pre ili kasnije, dolazi do pobune podanika, koja cepa i samu posttotalitarnu partiju i dovodi njeno reformsko krilo do toga da pusti tiranina niz vodu: pad Nicolae Ceausescua u Rumuniji se u tome pokazuje kao rečit primer. U trećem slučaju, posttotalitarna partija može da svoju vladavinu okonča oslobađanjem političkog prostora i omogućavanjem sazivanja jednog »okruglog stola« sa novonastalim opozicionim strankama, iz čega nastaju »temeljni konsenzus« i temelji buduće demokratske ustavne države. Dobar primer za ovaj rasplet pruža iskustvo Poljske i Mađarske, nakon što je Sovjetski Savez odustao od mešanja u njihove unutrašnje političke stvari. Naposljetku, posttotalitarna partija može da inovira svoju ideologiju i da svoju vladavinu transformiše u demokratski despotizam (o karakteristikama demokratskog despotizma upor. Molnar, 1997): primer uspona Slobodana Miloševića u Srbiji rečito govori o mogućnostima koje se u tom smislu pružaju. Ali, pre nego što se pređe na detaljnije izlaganje o Miloševićevom demokratskom despotizmu, potrebno je osvrnuti se na koncept modernizirajuće autoritarne vlasti, koji zagovara Škola.

2. Autoritarna proleTERSka vlast

U svojim politikološkim analizama pripadnici Škole polaze od univerzalnog klasnog sukoba koji je pokretao, pokreće i pokretaće celokupnu istoriju sve do

uspostavljanja komunističkog društvenog uređenja. Iz te perspektive, za svaku državnu vlast se postavlja pitanje kojoj klasi služi. A kao što je poznato, za »klasičke marksizma« »prikriveni građanski rat u okviru postojećeg [građanskog] društva« na jednoj tački izbija »u otvorenu revoluciju«, nakon čega »proletarijat nasilnim obaranjem buržoazije zasniva svoju vladavinu« (Marx i Engles, 1974:389). Samo postojanje građanskog društva ukazuje na to da u državi i dalje vlada »buržoazija«, pošto radnička vlast prvo što po dolasku čini jeste da ukine građansko društvo i sve njegove organizacije i institucije. Takođe je, *per deffinitionem*, nemoguće da radnička vlast ulazi u koalicije sa buržoaskim partijama, pošto bi se na taj način dovele u pitanje »revolucionarne tekovine«. Jedna »uistinu radnička vlast« je nužno revolucionarna i ne pravi nikakve kompromise sa »reliktima buržoaskih tvorevina« kao što su organizacije građanskog društva ili građanske partije.

Polazeći od ovih premisa, Vladimir Ilić sasvim logično tvrdi da »latentna funkcija [kritike marksizma] u Molnarevoj primeni jeste rehabilitacija građanskog društva od onoga od čega građansko društvo ne treba rehabilitovati. Nastajuće strukture nejednakosti, zavisnosti i marginalizovanja u savremenom društvu iziskuju preispitivanje« (Ilić, 1999b:524). Ilićev negativan stav prema građanskom društvu proizlazi iz onih drastičnih predstava, kojima vrve Marxovi, Engelsovi, Lenjinovi i Staljinovi spisi i u kojima buržoaski eksploatatori proganjaju nesrećne proletere kako bi im isisali svu radnu snagu. Aksiomatika građanskog društva u kojem bukti »prikriveni građanski rat« bila je ortodoksnom marksizmu glavni temelj za legitimiranje komunističke revolucije.

Nevolja sa ovakvim predstavljanjem građanskog društva danas leži u njegovoj anahronosti. U poslednja dva veka građansko društvo je doživelo velika poboljšanja i promenilo niz oblika, u zavisnosti od režima pod kojim je egzistiralo (Becker, 1994:XIX). U zapadnim ustavnim (kapitalističkim) državama početkom dvadesetog veka lice građanskog društva počinje korenito da se menja, i to kako pod uticajem prvih tekovina legalne borbe socijaldemokratskih stranaka i sindikata, tako i u strahu pred noćnom morom »sovjetske revolucije« i »prve socijalističke države na svetu«. Ove promene su stvorile temelje za nastanak čitave jedne *tradicije unutar dvadesetovekovnog marksizma* koja se okrenula afirmaciji vrednosti i institucija građanskog (ili civilnog) društva, a koja započinje Antoniom Gramschijem i danas živi u radovima Johna Keana, Jean Cohen, Davida Helda i drugih, pretežno engleskih i američkih neomarksista (upor. npr. Cohen, 1982; Keane, 1988; Gathy, 1989; Keane, 1993; Cohen i Arato, 1995). Za ovu tradiciju, izlišno je i napominjati, ni boljševici, ni neoboljševici nikada nisu imali nikakvog razumevanja.¹² Štaviše, »manifestna

12 Indikativno je npr. da na drugom mestu na kojem govori o »idejama građanskog društva« Ilić nalazi za potrebno da doda da je reč o »liberalnim i konzervativnim« idejama, koje su potpuno različite od »socijalističkih ideja« i na čije su prihvatanje »objektivnim položajem usmereni drugi slojevi« kao što su zemljoradnici (sic!), stručnjaci i rukovodioci (Ilić i Cvejić, 1997:86 i dalje).

funkcija« Ilićevih polemičkih spisa je da obezvređi sve ono što u marksističkoj teoriji beži od osovine Karl Marx – Vladimir Ilić Lenjin – Vojin Milić i što je otvoreno za (selektivne) uticaje nemarksističkih teorija.¹³

Vlast koja građane najbolje »štiti« od strahota građanskog društva pripadnici Škole vide u autoritarnoj »modernizirajućoj« vlasti. Autoritarna »modernizirajuća« vlast je prosvetljena i najbolje zna šta je dobro za njene podanike. Ona uvodi korisne novine u privredu, gradi saobraćajnice, podiže škole, sprovodi sekularizaciju itd. Glavni problem ovog koncepta je vezan za neodgovornost svake, pa tako i »modernizirajuće« autoritarne vlasti (Molnar, 1998:137). Drugim rečima, autoritarna vlast može da čini svojim podanicima dobre, ali isto tako i loše stvari, i u potonjem će moći biti sprečena samo po cenu građanskog rata, otvorene pobune i/ili atentata. No, čak i ako bi se za trenutak prihvatila realno gotovo nemoguća pretpostavka da jedan autoritarni vladar zaista čini sve same dobre (»modernizirajuće«) stvari za svoje podanike, još uvek ostaju problemi prenošenja vlasti na njegovog naslednika.

Problemi vezani za prenošenje autoritarne vlasti evidentirani su već u antičkoj Grčkoj. Aristotel, primerice, govori o tome da tirani koji su bili dovoljno umešni da uzurpiraju vlast uglavnom uspevaju da je i zadrže, dok njihovi naslednici odmah propadaju, pošto, »živeći raskošnim životom, oni zaslužuju preziranje [svojih podanika] i pružaju mnogobrojne prilike za zavere« (Aristotel, 1975:145 [1312b]). Novovekovni pisci, u skladu sa promenama u strukturi aparata vlasti i načinu vladavine, prestaju da se uzdaju u prevratničku sposobnost podanika i njihov uzvišeni moralni sud. Autoritarna vlast, štaviše, postaje zlo zbog samih njenih potencijala za »kvarenje« vrline, slobodoljubivosti i morala naroda. Paradoksalno, što je bolji vladar koji vlada autoritarno, to gore po njegove podanike – kada naslednik sedne na presto. Karakteristično je upozorenje Johna Lockeja, koji je pisao »da su vladavine dobrih prinčeva uvek bile najopasnije za slobode njihovih naroda. Jer, kada bi njihovi naslednici, upravljajući vladom sa različitim namerama, uzeli za uzor delatnosti ovih dobrih vladara i učinili ih standardom svoje prerogative, kao da im je ono što je nekada bilo činjeno samo za dobro naroda davalo pravo da čine i zlo narodu ako su tako želeli, to je često dovodilo do spora, a ponekad i javnih nereda pre no što bi narod mogao da dođe do svog izvornog prava i proglasi da to nije prerogativa« (Locke, 1978:93).

Poseban problem leži u uljuljivanju podanika u lažni osećaj sigurnosti koji im pruža »dobra« (»modernizirajuća«) autoritarna vlast. Posle dužeg vremena provedenog pod autoritarnom vlašću, političko ropstvo će vrlo izvesno uhvatiti korena u mentalitetu ljudi i sve će biti teže ne samo pobuniti se protiv »loših« nasled-

13 Što se moje malenkosti tiče, ja sam u radu »Socijalna, socijalno-politička i politička demokratija – mogućnosti razgraničenja, perspektive međuzavisnosti i potreba usklađivanja« pisao o demokratskim tekovinama koje moderno građansko društvo lišavaju hipoteke onog strašila iz Marxovog i Englesovog *Manifesta komunističke partije* i na to nemam nameru da se ovde vraćam (upor. Molnar, 1994a).

nika (koji nastavljaju sa autoritarnom politikom prethodnika, ali više ne nastoje da se »umile« narodu), nego uopšte priznati da je *autoritarna vlast nešto samo po sebi loše*. Umesto da za sebe zahtevaju političku slobodu, ljudi će biti skloni da sebe varaju kako im je baš lepo pod autoritarnom vlašću i kako im nikakve promene pod milim Bogom nisu potrebne. Na to je u vreme engleskog građanskog rata svoje sunarodnike opominjao John Milton: »Sigurno je da će oni koji će se jednom, kao mi sada, hvaliti da su slobodan narod, a ne budu imali snage da svrgnu ili pogube ma kakvog vladara, pa i čitavu vladu u izuzetno važnim slučajevima, moći da zadovolje svoju maštu pričama o lažnoj slobodi, prikladnim da se pripovedaju deci, ali će i dalje biti robovi tirana, jer im nedostaje ona snaga koja je koren i izvoriste svekolike slobode, ona moć da slobodno raspolažu i upravljaju zemljom koju im je Bog dao da njome raspolažu« (Milton, 1990:99). Ovu bojazan od kržljanja slobodarskog duha naroda, koju prati potraga za utehom u fantastičnim mitovima, najpregnantnije je formulisao Montesquieu jedan vek kasnije: »Slobodna nacija može imati samo oslobodioca, potlačena samo drugog ugnjetača« (Monteskje, 1989:347). Posle isuviše dugog političkog ropstva, posebno kada je autoritarna vlast bila milostiva prema njemu, narod postaje isuviše lakoveran, apolitičan i prijemčiv za demagogiju svake vrste, tako da se nadalje samo smenjuju oni koji drže njegove uzde, a da se u načinu vladavine ništa suštinski ne menja. Ali trpeljivost prema autoritarnoj vlasti postaje isuviše skupa navika kada novi vlastodršci počnu da narod neometano uvaljuju u sve veću bedu, sramotu i beščašće. To je imao na umu Theodor Mommsen kada je 1901. rezimirao dugoročne efekte popularne demokratsko-despotske vlasti Otta von Bismarcka u Nemačkoj: »Bismarck je naciji polomio kičmu«, a »štete Bismarckovog perioda su beskrajno veće od koristi, jer su dobici na moći bile vrednosti koje će se ponovo izgubiti pri prvom udaru svetske istorije; dok je porobljavanje nemačke ličnosti, nemačkog duha, bio usud, koji se više neće dati ispraviti« (cit. prema: Simon, 1968:393). Dalekovidost ove Mommsenove ocene dolazi do izražaja upravo kada se uzme u obzir sve ono što će Nemci morati da ispaštaju zbog slepe pokornosti prema autoritarnoj vlasti prvo Vilhelma II, a zatim i Adolfa Hitlera.

Sve u svemu, kratkoročni dobici od jednog »dobrog« (»modernizirajućeg«) autoritarnog vladara, na duži rok se pokazuju kao neuporedivo manji u odnosu na štete koje on proizvodi. Jer, pre ili kasnije, na kormilo države dolazi »loš«, ili jednostavno vremenu nesaobrazni autoritarni vladar, koga »modernizacija« interesuje mnogo manje od vlastitih dobiti i koji je u stanju ne samo da poništi tekovine svog prethodnika nego da celu državu u potpunosti ruiniira. Savremena epoha, koju karakteriše ogroman tehnološki napredak, dovela je mogućnosti za temeljno ruiniranje države do neverovatnih granica. »Luksuz« trpljenja autoritarne vlasti se stoga u 20. veku neuporedivo uvećao u odnosu na ranije vekove. Treba se samo setiti kako je izgledala Nemačka na kraju Drugog svetskog rata. To je upravo slika ishodišta jednog niza autoritarnih vladara koji su pravili najkrupnije korake na planu »modernizacije«, da bi na kraju, poslednji u nizu jednostavno prokockao sve što je

ranije učinjeno, zarad ludačkog projekta ovladavanja arijevske rase svetom. Najveća ironija leži u tome što je on, gledajući taj stravični prizor pre nego što će sebi oduzeti život, bio u stanju da zaključi samo to da se narod kojim je vladao nije pokazao dostojnim njegovih veličanstvenih planova.

3. Aktualna vlast u Srbiji

U prvom delu ovog teksta skicirao sam program demokratske ustavne države i njegovu suprotnost u totalitarnom režimu. Totalitarni režim sam prihvatio kao jedan dinamičan model: u samom početku, dok su revolucionarne strasti još uvek jake a bezobzirnost prema neprijatelju ne poznaje granice, totalitarni režim je u stanju da pojačava svoju kontrolu nad podanicima (kroz raspaljivanje fanatizma, zaoštavanje terora, uvođenje prinudnog rada itd.), ali vremenom ovaj trend prestaje, projekat svetske revolucije biva napušten i počinje trend labavljenja kontrole. Tada nastupa period posttotalitarizma, u kojem vlast posttotalitarne partije postaje ogoljeni *raison d'être* samog režima, dok podanici stižu određene slobode u privatnoj i intimnoj sferi. Pošto je dinamika posttotalitarizma involutivna, to i problemi posttotalitarne partije da očuva vlast vremenom postaju sve veći i veći. Na kraju, suočena sa nadolazećim slomom, posttotalitarna partija može da produži agoniju i da svoj privremeni spas pronade u demokratskom despotizmu. To je slučaj koji danas imamo u Srbiji. Nakon izvornog totalitarnog perioda u istoriji Jugoslavije posle Drugog svetskog rata, koji traje do sukoba Tita sa Staljinom (1945-1948), nastupa međuperiod (1948-1950) u kojem jugoslovenska komunistička partija pokušava da se snade u novoj međunarodnoj situaciji i pronade adekvatno opravdanje zbog raskida sa Sovjetskim Savezom i Istočnim blokom. Drugi period, koji započinje 1950, jeste period posttotalitarizma, u kojem jugoslovenska komunistička partija postepeno razlabavljuje kontrolu nad podanicima, da bi na kraju počela da dezintegriše i samu državu. Usled toga, sve republike (i pokrajine) počinju da razvijaju svoje sopstvene posttotalitarne dinamike, vršeći sve destruktivniji uticaj na saveznu državu. U Srbiji ovaj period posttotalitarizma traje do 1987, tj. do Miloševićevog osvajanja vlasti. Period od 1987. do 1990. bi se u Srbiji mogao označiti kao novi međuperiod, u kojem je definitivno propao ne samo projekat Miloševićevog titoizma nego i ceo posttotalitarni model vlasti. Od 1990. u Srbiji je na delu čisti demokratski despotizam, u kojem se posttotalitarna komunistička partija transformisala u SPS (kao deklarisanog konkurenta na tržištu političkih ideja, koji je u isto vreme zadržao sve poluge vlasti za sebe), oktroisala ustav sa mešavinom autoritarnih i demokratskih elemenata i zadržala svojinsku kontrolu nad privredom i medijima masovne komunikacije. Zarad povećanja masovne mobilizacije, SPS je povećala koncentraciju nacionalističkih elemenata u svojoj ideologiji (nikada se u potpunosti ne odričući ni komunističkih elemenata) i povelu ratove za jugoslovensko nasleđe. Od tog kapitala, ova

partija je uspela da na vlasti preživi celu poslednju dekadu 20. veka, u kojoj su se urušili poslednji evropski posttotalitarni režimi.

U Srbiji, baš kao ni u Saveznoj Republici Jugoslaviji, nikada nije napravljen ni najmanji pokušaj da se dođe do »temeljnog konsenzusa«, a (oktroisani) ustavi iz 1990. i 1992, na kojima počivaju savezna država i njene federalne jedinice, predstavljaju obične komade papira, kojima se političke elite Srbije i Crne Gore služe shodno svojim dnevopolitičkim interesima. I dok su u Crnoj Gori vidljivi neki nageveštaji spremnosti na političke reforme, u samoj Srbiji se pokazuje da je SPS spremna na sve drugo nego na političke reforme (zbog čega bih mogao malo toga da dodam ili oduzmem onome što sam izložio na drugom mestu: upor. Molnar, 1994b). Cena očuvanja vlasti transformisane posttotalitarne partije u Srbiji je nesumnjivo velika: svi ratovi su izgubljeni, teritorijalni integritet je doveden u pitanje, zemlja se nalazi u potpunoj izolaciji prema svom neposrednom (evropskom) okruženju, a ekomija je takoreći dotučena. To je bilans Miloševićevog desetogodišnjeg demokratskog despotizma (sa perspektivom daljeg zahuktavanja destruktivnih procesa).

Imajući sve to na umu, ja mogu da ponovim svoju spremnost pružanja podrške svim političkim opcijama koje će se rukovoditi imperativom »iznuđivanja sazivanja ustavotvorne skupštine – i to prvo na jugoslovenskom, pa tek onda na srpskom nivou« (Molnar, 1998b:78). Dokle god se na ovaj način ne dođe do »temeljnog konsenzusa« (koji, kako se to jasno može videti, za mene predstavlja vrhovnu političku vrednost), u Jugoslaviji, odnosno Srbiji će se, po mom mišljenju, nastaviti svi retrogradni trendovi sa veoma izglednom perspektivom povratka u »prirodno stanje«.

Pripadnici Škole gledaju sasvim drugačije na politički razvoj Srbije/Jugoslavije posle Drugog svetskog rata. Za njih je ključan proces »modernizacije«, koji, kao što smo videli, može da znači sve i svašta, samo ne odgovornost nosilaca vlasti i koji zato sasvim dobro »uspeva« pod autoritarnom vlašću. Sklonost ka »autoritarnoj modernizaciji« u »zaostalim balkanskim prilikama« posledica je fasciniranosti pripadnika Škole Josipom Brozom Titom. Za njih je poslednja reč političke komponente »modernizacije« na zaostalom Balkanu bila Brozova vladavina i to je model kojeg se oni – svesno ili nesvesno – drže kako u teorijskim radovima, tako i u polemičkim napisima. Ključna ličnost koja daje ovo usmerenje Školi jeste Todor Kuljić.

Iako se bavi sociologijom politike, Kuljić se do sada nigde nije podrobnije pozabavio aktuelnim srpskim režimom i ličnom vlašću Slobodana Miloševića. U svojoj knjizi *Oblici lične vlasti. Sociološkoistorijska studija o ideologiji i organizaciji uticajnih evropskih oblika lične vlasti od antike do savremenog doba* on nije našao za shodno ni da pomene aktuelni režim u Srbiji. Štaviše, pod »savremenim dobom«, koje pominje u podnaslovu, Kuljić očigledno poima poststalinističku eru u istoriji Sovjetskog Saveza, pošto su njoj posvećena završna razmatranja (Kuljić, 1994:322-326). Oblici lične vlasti u Istočnoj Evropi, a napose u Srbiji, nakon sloma

komunizma ostali su van interesovanja vodećeg pripadnika Škole. O razlozima za ovako redukovano poimanje »savremenog doba« i oblika lične vlasti koji se u njemu mogu naći može se jedino nagađati, ali je sama činjenica izbegavanja bavljenja ličnom vlašću Slobodana Miloševića vrlo indikativna.

Ni posle objavljivanja *Oblika lične vlasti* Kuljić nije našao za shodno da se pozabavi aktuelnom vlašću u Srbiji. Taj posao je u internoj podeli rada unutar Škole očigledno pripao Vladimiru Iliću. Ilić je u nizu svojih radova nastojao da odbrani tezu da je savremena Srbija¹⁴ i dalje »suštinski socijalističko društvo« (Ilić, 1995b:91), odnosno da u njoj postoji »suštinski još uvek poglavito socijalističko uređenje« (Cvejić i Ilić, 1996:130), dok se vlast SPS-a »sagledava uistinu kao radnička vlast« (Ilić, 1995b:95). Drugim rečima, u Srbiji se od 1945. naovamo nije ništa promenilo u karakteru »vlasti radničke klase«, čiji je avangardni deo prvo bio KPS, kasnije SKS, a na kraju SPS. SPS je za Ilića, inače, »partija umerene levice. Levo od socijalističke partije nalazi se, dakle, ekstremna levica. Njenu krajnost predstavlja Partija rada, a zatim se, s leva na desno, nižu: KPJ, NKPJ, SKJ, SK-PJ (JUL) etc. Sve ove političke snage nisu zadovoljne stanjem stvari. One jesu za promenu, u pravcu povratka ovom ili onom obliku doslednog socijalističkog društva« (Ilić, 1995a:401). SPS, JUL i ostale »levičarske partije«, po Iliću, dakle, ne samo što su »radničke partije«, nego još i teže »doslednijem socijalističkom društvu« – što znači da nisu napustile borbu za virtuelni socijalizam/komunizam. U postojećim kriznim vremenima, one su naišle na velike probleme, koji su ih naterali na »strateški uzmak« (kako je to u povodu NEP-a govorio Lenjin), ali je Ilić uveren da su one spremne za – »novi napad« za svetliju (socijalističku/komunističku) budućnost. Nacionalizam koji se pojavio kod vladajuće partije u Srbiji za Školu je, shodno tome, morao biti samo »privremen« (Ilić, 1995a:402) i već se 1995. mogao oceniti kao prevaziđen, povratkom na »'anacionalni' kurs« (Ilić, 1995b:94). Sa tih pozicija Ilić je održao lekciju Srbobranu Brankoviću zbog nemogućnosti da 1993. predvidi raskid »taktičke koalicije levičarske SPS i krajnje desne SRS« (Ilić, 1995a:401). Ilić, koji je tada za sebe tvrdio da poznaje »suštinu stvari«, tj. činjenicu da je SPS »radnička vlast« (a SRS »neradnička«, tj. »buržoaska« opozicija), bio je od početka uveren u »neprirodnost« ove koalicije i zato je sa puno satisfakcije dočekao njen kraj. Sve u svemu, do 1996. Škola je Srbiju smatrala državom u kojoj vlast i dalje drži »radnička klasa«, odnosno njena avangarda, koja se koalicijom sa »ekstremenom desnicom« koristila samo kratko vreme, iz strateških razloga, koliko je to politička kriza zahtevala. Čim su se stvari »poboljšale«, »radnička vlast« je prestala sa kompromitujućom koalicijom i nastavila da samostalno vlada, čekajući priliku za angažman na izgradnji »doslednijeg socijalističkog društva«.

U Ilićevim tekstovima iz 1998. i 1999. (u pitanju su knjiga *Oblici kritike socijalizma*, intervju nedeljniku *Vreme* i polemički spis »Marxismusstreit: rekapitula-

14 Kao ni ostali pripadnici Škole, Ilić ne posvećuje dužnu pažnju ni Jugoslaviji, ni Crnoj Gori.

cija») nalazimo, prema mojim saznanjima, prve otklone od ove pozicije. Pod uticajem obnovljene koalicije SPS-a, JUL-a i SRS-a (koja je neuporedivo čvršća nego prošli put), Ilić više nema прибежиште u »prognози« da će koalicija biti »privremena« i zato sada socijalističke članove u ovoj koaliciji opisuje kao »degenerisanu neosocijalističku vlast« (Ilić, 1999b:516; upor. i Ilić, 1998:42 i 216), dok o Slobodanu Miloševiću i Miri Marković govori kao o »dokazano spremnim šovinistima« (Čirić, 1999:27). Naposletku, Ilić čak optužuje svoje političke protivnike što, ukazujući na opasnost od levog ekstremizma, pomažu toj tako »degenerisanoj« vlasti: »Upravo ova vrsta usredsređivanja pažnje domaćih liberala na nepostojeću opasnost od levog ekstremizma u teoriji [sic!] pogoduje vladajućim srbijanskim levim ekstre-mistima [sic!!!] u njihovoj političkoj praksi. Lišeni dosledne i načelne teorijske kritike, vladajući neosocijalisti mogli su lagodno, bez upinjanja da se idejno u bilo kom pogledu obavežu, ne samo da laviraju između nacionalizma i kooperativne politike u odnosima sa susedima i sa svetskim silama, već i da dozirajući svoj odnos potpuno slobodno manipulišu izrazito desnim konzervativnim političkim snagama kakav je Srpski pokret obnove i krajnje reakcionarnim etnonacionalističkim partijama poput Srpske radikalne stranke. Što je neka od kritika manje kadra da diferencira predmet kritike, ona je utoliko podložnija ideologizaciji, budući da neprijatelja sagledava kao homogenijeg nego što je uistinu« (Ilić, 1999b:521; upor. i Ilić, 1998:24).

Kao što možemo da vidimo, Ilić, koji je sve do 1996. tvrdio da je srbijanska vlast »suštinski socijalistička« i »uistinu radnička«, odjedanput uvida da je ta vlast ipak »degenerisana« i »šovinistička«, a ranije konstatacije o »privremenosti« koalicije sa ekstremnom desnicom zamenjuje optužbama za »manipulaciju« (tom istom ekstremnom desnicom). Kada je »degeneracija radničke vlasti« usledila i zbog čega, iz Ilićevog izlaganja se ne da naslutiti. Takođe je nejasno zašto se »domaći liberali« ne bi veoma ozbiljno pozabavili »levim ekstremizmom« u teoriji, pošto su po samim Ilićevim rečima u Srbiji na vlasti upravo oni isti »levi ekstremisti« koje je on do 1996. na sva usta »teorijski« propagirao kao »uistinu radničku vlast«, koja se zalaže za promene u pravcu »doslednog socijalističkog društva«. Pitanja se mogu ređati i dalje. Šta znači »dosledna i načelna teorijska kritika«, koju Ilić ne uspeva da pronađe kod »domaćih liberala« (a – ko zna? – možda prepoznaje u svom polemičkom opusu pre i posle 1996)? Šta je za njega – posle zaokreta u vrednovanju vladajućih partija u Srbiji iz 1998. – uopšte »levica« u srbijanskom političkom životu? Jesu li sve partije »desničarske«, ili je »dokazano šovinistička« i »degenerisana neosocijalistička vlast« i dalje »levica«? Koje političke opcije on još uopšte podržava?

Iako odgovori na ova pitanja nedostaju, neke dileme je moguće otkloniti. Jedna od njih vezana je stav Škole prema »bespartijskoj demokratiji«. U skladu sa novim trendom pranja ruku od »degenerisane« i »šovinističke« radničke vlasti, Ilić tvrdi da »nije tačna ni Molnareva teza da je Ilić 'prizivao model bespartijske demokratije'« (Ilić, 1999b:526), pa samim tim osporava i moju konstataciju da »čeznutljivo gleda u neposrednu političku prošlost Srbije i priželjkuje njenu restauraciju«.

Štaviše, Ilić me optužuje da bez ikakvog razloga i osnova njega stigmatizujem na način »nekrofilnog« ili čak »pećinskog antikomuniste« (Ilić, 1999b:503).

Dakle, kakav je bio Ilićev stav o bespartijskoj demokratiji pre teksta »Marxismusstreit: rekapitulacija«? U svom članku pod naslovom »Desnica u današnjoj Srbiji« iz 1995, Ilić baca drvlje i kamenje na savremene »desničarske« intelektualce, kod kojih postoji sklonost da se »demokratija poistovećuje sa višepartijskom demokratijom. Ovaj stav ima status dogme, vrlo sličan statusu nekih suštinskih stavova ranije jednopartijske zvanične doktrine. Dogmatizovanje nije prisutno samo u poricanju mogućnosti nestranačkog demokratskog političkog sistema«. Za razliku od ovakvih »desničara«, čiju ideologiju »karakteriše svojevrsna sholastika, neistorijska i neistorična«, Ilić se okreće »socijalistima« (nesholastičnim, istorijskim i istoričnim »levičarima«), koji realizaciju svojih vrednosti društvene pravde i političkih sloboda vide realizovane u društveno-ekonomskom sistemu u kojem postoji »prevlast nekog od javnih oblika vlasništva i svojevrsna bespartijska demokratija« (Ilić, 1995b:93). Isti stav u pogledu »bespartijske demokratije« nalazimo i u knjizi Todora Kuljića o Josipu Brozu Titu: »U Titovo doba liberalnoburžoaska [višepartijska – prim. A. M.] demokratija nije bila obavezan obrazac koji je zemlji nametalo okruženje, niti dominantni oblik epohalne svesti, jer je levica pored lagerskog obrasca nudila i samoupravni [bespartijski – prim. A. M.] model demokratije (od Jugoslavije do evrokomunista). Okolnost da danas multinacionalni kapital kao u 19. veku ponovo nameće liberalni obrazac, čak u eshatološkom vidu, ne znači da je ova vizija demokratije bez alternative u budućnosti, niti da je minula socijalistička samoupravna alternativa bila puka zabluda« (Kuljić, 1998:371; upor. i Kuljić, 1999:418). Ili na drugom mestu: »U istoriji levice [Tito] će ostati zapamćen kao vladar koji je u granicama svog vremena pokušavao da demokratizuje socijalizam. Pokušaj je bio daleko više nadahnut neposredno demokratskom plebejskom tradicijom socijalizma nego traganjem za institucionalno pravnim regulisanjem podele vlasti« (Kuljić, 1995:88).

Ako svi ovi iskazi ne predstavljaju »prizivanje bespartijske demokratije« (koju, za razliku od »liberalnoburžoaske demokratije«, ne »nameće« multinacionalni kapital!), onda mi zaista nije jasno kakav im je smisao?¹⁵ Pa socijalisti se barem ne upuštaju u »sholastičke« priče! Ili to Ilić u tekstu »Marxismusstreit. Rekapitulacija« daje koncesije »sholastičnim, neistorijskim i neistoričnim« »desničarima«, koji se »dogmatski« drže višepartijske demokratije? Da li je moguće da je i Ilić potpao pod

15 Čitava Ilićeva i Kuljićeva kritika višepartijske (»liberalnoburžoaske«) demokratije odiše atmosferom starog (samoupravno-socijalističkog) režima i van nje je teško razumljiva. Da bi današnji čitalac sebi dočarao tu atmosferu nije zgoreg da pročita *postscriptum* u knjizi *Stranački pluralizam ili monizam* Vojislava Koštunice i Koste Čavoškog. U njemu autori iznose pregled kritka koje su se pojavile od prvog izdanja knjige, tako da se na jednom mestu može pronaći ceo arsenal optužbi i denuncijacija višepartijskog političkog sistema i predstavničke demokratije kao »istorijski osvedočeno propalih« ideja, koje su bes krajno inferiorne u odnosu na demokratiju »najnaprednijeg društva« (tj. »samoupravni socijalizam«) (Koštunica i Čavoški, 1990:203-217).

uticaj svetske zavere multinacionalnog kapitala (koju je otkrio njegov stariji kolega Kuljić), sa ciljem da se narodnim masama izbiju iz glave blagodeti boljševičke »plebejske« demokratije i utuže zla »liberalnoburžoaske« (višepartijske) demokratije?

Istina, u hijerarhiji političkih vrednosti za koje se zalažu pripadnici Škole vrednost demokratije nije na prvom mestu. Iznad nje se nalazi već pominjana vrednost »modernizacije«, koja može biti sasvim dostatan legitimacioni osnov za autoritarnu (i socijalističku, i nesocijalističku) vlast. I tako dolazimo do, po mom mišljenju, same srži spora. Ako su se pripadnici Škole do 1996. još nadali da će autoritarna vlast Slobodana Miloševića omogućiti neku »modernizaciju« (a time i perspektive vlastitog opstanka na vlasti i dalje »izgradnje socijalizma«), njihove nade su najkasnije od nastanka koalicije SPS, JUL i SRS 24. marta 1998. morale definitivno da splasnu. Otuda 1998-1999. započinje užurbano pranje ruku pripadnika Škole od ranijih tvrdnji kako je vlast u Srbiji »uistinu radnička« i kako se zalaže za »promenu, u pravcu povratka ovom ili onom obliku doslednog socijalističkog društva«. Na drugom mestu Ilić čak kritikuje svoje »liberalne« oponente što se daju »fascinirati« tako »efemernim istorijskim ličnostima, kao što je Milošević« (Čirić, 1999:26). Od samog otelotvorenja »radničke vlasti«, pa preko pada u »degeneraciju« i »šovinizam«, Milošević je na kraju postao »efemerna istorijska ličnost«, koja čak ni šovinizam ne praktikuje kako dolikuje!?!¹⁶ *Sic transit gloria mundi*.

Teza o diskontinuitetu stare Brozove »radničke vlasti« sa aktuelnom Miloševićevom »degenerisanom«, »šovinističkom« i »efemernom« vlašću najbolje dolazi do izražaja u Kuljićevoj knjizi o Josipu Brozu Titu. Iako u celoj knjizi izbegava kontroverze vezane za aktuelnu srbijansku vlast¹⁷ – baveći se idealom autoritarne (socijalističke) modernizacije na primeru njemu omiljenog vladara Josipa Broza Tita¹⁸ – Kuljić ipak ne odoleva da konstatuje da je Broz »stvorio državu solidne čvr-

16 Na pitanje šta današnje »levičare« u Srbiji povezuje sa socijalizmom, Ilić u istom intervjuu odgovara: »Pokušaj da se koliko-toliko zaštite interesi nižih na račun srednjih slojeva. Srednji slojevi više gube od nižih slojeva, i to je ono što predstavlja neki odblesak socijalizma. I još nešto – mera šovinizacije. Nikada nećete naći tu meru šovinizma kod inače dokazano spremnih šovinista – kakvi su Slobodan Milošević ili Mirjana Marković, kakva postoji kod Vojislava Šešelja i Vuka Draškovića. Uvek se može napraviti ubedljivija paralela između Šešelja i Tudmana, nego između Šešelja i Miloševića, bez obzira što to dnevno-politizovana misao ne vidi. Upravo ostaci marksističkog internacionalizma sprečavaju Miloševića da glavnog domaćeg neprijatelja vidi u domaćem izdajniku. On ga vidi u stranom faktoru, u Muslimanima, Hrvatima, međunarodnoj zaveri« (Čirić, 1999:27).

17 Slobodan Milošević je pomenut samo na jednom mestu u knjizi, i to kao »komunistički nacionalistički federalist«, bez daljih objašnjenja šta ova sintagma treba da znači (Kuljić, 1998:181). Da li je Kuljić samostalno odustao od detaljnijeg bavljenja odnosnom između Brozove i Miloševićeve vlasti teško je reći, pošto je knjiga objavljena kod prorežimskog izdavača, Instituta za političke studije, čiji se direktor Živojin Đurić u proteklih nekoliko godina »proslavio« cenzorskim radom u zaštiti »lika i dela« Slobodana Miloševića (o tome upor. »Saopštenje«, 1997 i Antonić, 1997).

18 I sam Vladimir Ilić, u prikazu Kuljićeve knjige, kaže da vodeći pripadnik Škole prema Titu ima »diferenciran i iznijansiran, ali izrazito pozitivan stav« (Ilić, 1999a:99).

stine, ugleda i snage« (Kuljić, 1998:363), za koju je »[o]dređena autoritarna [...] cena plaćena, ali je bilans hazardnog stvaranja etnički čistih država 1991-1995. bio katastrofalniji« (Kuljić, 1998:338). Broz je, dakle, bio šampion autoritarne (ili, što se svodi na isto, »neposredno-demokratsko-plebejske«) modernizacije, koji je svojom novostvorenom državom »usrećio« savremenike, a narednim generacijama zaveštao sjajnu budućnost, dok je bilans Miloševićeve (odnosno Tuđmanove, Izetbegovićeve itd.) vladavine jednostavno »katastrofalan«. »Plebejski demokrata« Broz i »komunistički nacionalistički federalist« Milošević prema Kuljiću predstavljaju dva sasvim odvojena i diskontinuirana slučaja: ono što je prvi gradio, drugi ne prestaje da ruši.

Pogrešniji zaključak teško da mogu da zamislim. Nije li već Machiavelli upozoravao da »spas republike ili kraljevstva [ne ovisi] o tome da ima vladara koji mudro vlada dok živi, nego da ima vladara koji je tako uredi da se ona i nakon njegove smrti održi« (Machiavelli, 1985:175)? Prema tom kriterijumu, Titovo »državotvorstvo« zaslužuje najgoru moguću ocenu: njegova vladavina će u istoriji biti zabeležena kao period u kojem je proćerdana najbolja šansa da se na Balkanu stvori ozbiljna i trajna južnoslovenska država. Osim toga, na prethodnim stranicama sam već konstatovao da demokratski despotizam aktuelnog predsednika SRJ (doskorašnjeg predsednika Srbije) ima korene u posttotalitarnom periodu Srbije/Jugoslavije, utoliko što pokušava da spasi najbitniju političku tekovinu tog perioda: vlast (post)totalitarne partije. Zaokret ka demokratskom despotizmu, do kojeg je došlo u međuperiodu 1987-1990. bio je glavni uzrok zbog kojeg u Jugoslaviji/Srbiji u proteklih desetak godina nije napravljen ni najmanji pokušaj da se dođe do »temelnog konsenzusa« oko osnovnih pitanja političkog uređenja. U tome se vladavina Slobodana Miloševića pokazuje kao logičan ishod vladavine Josipa Broza Tita. Obojicu vladara povezuje dinamika (post)totalitarnog režima: dok prvi u prvim godinama posle Drugog svetskog rata entuzijastički imitira Staljina u učvršćenju vlasti totalitarne partije u Jugoslaviji, a onda se okreće od svog mentora upravo kako bi spasao tu vlast u novim – posttotalitarnim – uslovima, drugi je suočen sa pretećom erozijom posttotalitarne partije i mora da je spašava tako što će je ponovo transformisati – ali sada u pravcu demokratskog despotizma. Obojica hoće maksimum jednopartijske vlasti i kontrole privrede i društva, kao što obojica znaju da moraju da se prilagode novonastajućim okolnostima i odustanu od izvornog totalitarizma (koji bi im obojici, po svemu sudeći, ponajviše prija). Ali, dok je Broz još uvek bio u stanju da ubira obilne profite od ustupaka koje je činio svojim republičkim i pokrajinskim vazalima i koji ne samo da su intenzivirali dinamiku posttotalitarizma nego su je usmeravali u pravcu ratnog raspleta (na kraju krajeva, svi ključni procesi institucionalne dezintegracije SFRJ su se odigrali upravo u toku poslednje decenije Brozove vladavine), Milošević više nema tu širinu manevarskog prostora. Posttotalitarizam je istrošio svoje unutrašnje adaptivne kapacitete, institucije su potpuno obesmišljenje i zato vlast mora ponovo da razbudi stanovništvo i mobilizuje ga za svoje vaninstitucionalne obračune sa »neprijateljem« svih boja. Ali, obračuni se odvijaju u

potpuno promjenjenim spoljnopolitičkim prilikama i to ima odlučujući uticaj na njihov ishod: dok je Broz uspeo da se održi kao »najliberaliniji« i samim tim međunarodno najpriznatiji vladar u komunističkoj Istočnoj Evropi, Milošević je dočekao da bude proglašen za »najkonzervativnijeg« vladara u postkomunističkoj Istočnoj Evropi, kojeg odskora traži Haški tribunal zbog sumnje da je počinio ratne zločine.

Odatle proizlaze presudne razlike između efekata vladavine Broza i Miloševića. I jedan i drugi uspevaju da očuvaju maksimum vlasti u postojećim okolnostima, ali su cene koju obojica plaćaju neuporedive. I jedan i drugi na vlast dolaze kao »tvrdi« i centralistički komunisti, da bi tokom svoje vladavine sve više davali maha nacionalizmu (sa kojim se intimno ne identifikuju), ali prvi na tome gradi svoj kvazinepristrasan položaj »nacionacionalnog arbitra«, dok se drugi u potpunosti upliće u dinamiku vođa-sunarodnici-neprijatelj (o ovoj dimanici vidi: Molnar, 1997). I jedan i drugi su suočeni sa dezintegracijom svoje države, ali prvi uspeva da je (ustupcima svojim republičkim i pokrajinskim vazalima) učini neškodljivom po svoju vlast (prebacujući plaćanje ceha za neodgovornu vladavinu na dolazeće generacije), dok drugi ulazi iz rata u rat i iz svakog rata izlazi sa sve manjom teritorijom koju može da kontroliše. I jedan i drugi igraju na kartu političkog sukoba velikih sila, ali prvom to donosi same uspehe (»osnivač pokreta nesvrstanih«), a drugom debakle (»balkanski kasapin«). I jedan i drugi vode jednako katastrofalnu ekonomsku politiku, ali prvi uspeva da to neutrališe besomučnim zaduživanjem, dok drugi jednostavno račun svaki put ispostavlja svom sve siromašnijem narodu (uvek prebacujući krivicu za ekonomsko propadanje na nekog drugog: Zapad, opoziciju itd.). I jedan i drugi se u velikoj meri oslanjaju na svoju harizmu, ali prvi ne dočekuje da ga narodi nad kojima vlada omrznu za života (tj. tokom tridesetpet godina duge vladavine), dok drugi već posle deset godina svog demokratskog despotizma postaje najomraženija ličnost u velikom delu naroda nad kojim vlada. Sve u svemu, dva tako slična vladara, a tako različite sudbine...

Literatura

- Andreevna Mercalova Ljudmila (1996): »Stalinismus und Hitlerismus – Versuch einer vergleichenden Analyse«, u: Jesse Eckhard (ur.): *Totalitarismus im 20. Jahrhundert. Eine Bilanz der internationalen Forschung*, Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung
- Antonić Slobodan (1997): »O jednom časopisu (ili o jednom 'naučnom menadžeru')«, *Nova srpska politička misao*, br. 3-4: 255-260
- Arent Hana (1998): *Izvori totalitarizma*, Beograd: Feministička izdavačka kuća
- Aristotel (1975): *Politika*, Beograd: BIGZ
- Aron Remon (1997): *Demokratija i totalitarizam*, Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića

- Becker Marvin (1994): *The Emergence of Civil Society in the Eighteenth Century. A Privileged Moment in the History of England, Scotland, and France*, Bloomington i Indianapolis: Indiana University Press
- Bensaid Daniel (1998): »Verbrecherische Revolution – verbrecherische Idee?«, u: Mecklenburg Jens i Wippermann Wolfgang (ur.): »*Rother Holocaust?* Kritik des Schwarzbuchs des Kommunismus, Hamburg: Konkret Literatur Verlag
- Beyme Klaus von (1998): »The Concept of Totalitarianism – A Reassessment after the End of Communist Rule«, u: Siegel Achim (ur.): *The Totalitarian Paradigm after the End of Communism*, Amsterdam – Atlanta, GA: Rodopi B. V.
- Borkenau Franz (1971): *World Communism. A History of The Communist International*, Michigan: The University of Michigan Press
- Braun Jürgen (1994): »Stiller Sieg eines Begriffes«, *Das Parlament*, god. 11, br. 18: 1-11
- Buchner Herbert (1983): »Das Wirtschaft im Nationalsozialismus«, u: Rottleuthner Hubert (ur.): *Recht, Rechtsphilosophie und Nationalsozialismus. Vorträge aus der Tagung der Deutschen Sektion der Internationalen Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie (IVR) in der Bundesrepublik Deutschland vom 11. und 12. Oktober 1982 in Berlin (West). Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie. Beiheft Nr. 18*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden
- Courtois Stéphane (1999): »Die Verbrechen des Kommunismus«, u: Courtois Stéphane et al.: *Das Schwarzbuch des Kommunismus. Unterdrückung, Verbrechen und Terror*, München i Zürich: Piper
- Ćirić Aleksandar (1999): »Veština zaokreta. Intervju sa Vladimirom Iličem«, *Vreme* od 6. marta, br. 437: 25-28
- Cohen Jean (1982): *Class and Civil Society. The Limits of Marxian Critical Theory*, Amherst Massachusetts: University of Massachusetts Press
- Cohen Jean i Arato Andrew (1995): *Civil Society and Political Theory*, Cambridge Massachusetts: MIT Press
- Cvejić Slobodan i Ilić Vladimir (1996): »Najnovije stanje u etničkoj svesti u Vojvodini«, *Dijalog*, br. 1-2: 120-131
- Davies R. W. (1998): *Soviet Economic Development from Lenin to Khrushchev*, Cambridge, New York i Melbourne: Cambridge University Press
- Deutsch Karl (1969): »Risse im Monolith: Möglichkeiten und Arten der Desintegration in totalitären Systemen«, u: Seidl Bruno i Jenkner Siegfried (ur.): *Wege der Totalitarismus-Forschung*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- Erlinghagen Robert i Wiegel Gerd (1999): »Das Totalitarismuskonzept«, u: Klotz Johannes (ur.). *Schlimmer als die Nazis. »Das Schwarzbuch des Kommunismus« und die neue Totalitarismusdebatte*, Köln: PapyRossa Verlag
- Friedrich Carl i Brzezinski Zbigniew (1963): *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, New York: Frederick A. Praeger

- Furet François (1995): *Das Ende der Illusion. Der Kommunismus im 20. Jahrhundert*, München i Zürich: Piper
- Gathy Vera (ur.) (1989): *State and Civil Society. Relationships in Flux*, Budapest: Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences
- Gleason Abbott (1995): *Totalitarianism. The Inner History of the Cold War*, New York i Oxford: Oxford University Press
- Goldfarb Jeffrey (1989): *Beyond Glasnost. The Post-Totalitarian Mind*, Chicago i London: The University of Chicago Press
- Gremliza Hermann (1998): »Wollt ihr den Totalitarismus?«, u: Mecklenburg Jens i Wippermann Wolfgang (ur.): op. cit.
- Huttner Markus (1999): *Totalitarismus und säkulare Religionen. Zur frühgeschichte totalitarismuskritischer Begriffs- und Theoriebildung in Großbritannien*, Bonn: Bouvier Verlag
- Ilić Vladimir (1995a): »Prilog raspravi o političkoj levici i desnici«, *Sociologija*, god. 37, br. 3: 399-405
- Ilić Vladimir (1995b): »Desnica u današnjoj Srbiji«, *Srpska politička misao*, god. 2, br. 4: 89-100
- Ilić Vladimir (1998): *Oblici kritike socijalizma*, Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka »Žarko Zrenjanin«
- Ilić Vladimir (1999a): »Todor Kuljić: Tito – Sociološko-istorijska studija, Beograd: IPS, 1998«, *Sociologija*, br. 1: 98-100
- Ilić Vladimir (1999b): »Marxismustreit: rekapitulacija«, *Sociologija*, god. 41, br. 4: 499-530
- Ilić Vladimir i Cvejić Slobodan (1997): *Nacionalizam u Vojvodini*, Zrenjanin: Gradska naroda biblioteka »Žarko Zrenjanin«
- Jesse Eckhard (1996): »Die Totalitarismusforschung im Streit der Meinungen«, u: Jesse Eckhard (ur.): op. cit.
- Kailitz Steffen (1997): »Der Streit um den Totalitarismusbegriff. Ein Spiegelbild der politischen Entwicklung?«, u: Jesse Eckhard i Kailitz Steffen (ur.): *Prägerkräfte des 20. Jahrhunderts. Demokratie, Extremismus, Totalitarismus*, Baden-Baden: Nomos Verlag
- Kant Immanuel (1998): »Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?«, u: *Werke*, knj. 6, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- Keane John (1988): *Democracy and Civil Society. On the Predicaments of Europe and Socialism, the Prospects of Democracy, and the Problem of Controlling Social and Political Power*, London itd.: Verso
- Keane John (ur.) (1993): *Civil Society and the State. New European Perspectives*, London itd.: Verso
- Kershaw Ian (1996): »Nationalsozialistische und stalinistische Herrschaft. Möglichkeiten und grenzen des Vergleiches«, u: Jesse Eckhard (ur.): op. cit.
- Klotz Johannes (1999): »Einleitung: Schlimmer als Nazis?«, u: Klotz Johannes (ur.): op. cit.
- Kühnl Reinhard (1999): »'Totalitarismus' versus 'Faschismus'«, u: ibid.

- Košunica Vojislav i Čavoški Kosta (1990): *Stranački pluralizam ili monizam. Posleratna opozicija – obnova i zatiranje*, Beograd: Privredno pravni priručnik
- Kuljić Todor (1983): *Teorije o totalitarizmu*, Beograd: IIC SSO Srbije
- Kuljić Todor (1994): *Oblici lične vlasti. Sociološkoistorijska studija o ideologiji i organizaciji uticajnih evropskih oblika lične vlasti od antike do savremenog doba*, Beograd: Institut za političke studije
- Kuljić Todor (1995): »Tito (Nacrt sociološkoistorijskog istraživanja)«, *Srpska politička misao*, god. 2, br. 1:49-90
- Kuljić Todor (1998): *Tito. Sociološkoistorijska studija*, Beograd: Institut za političke studije
- Kuljić Todor (1999): »O fašizmu, desnom ekstremizmu i teorijama o fašizmu krajem 20. veka«, *Sociologija*, god. 41, br. 4:415-448
- Linz Juan (1975): »Totalitarian and Authoritarian Regimes«, u: Greenstein Fred i Polsby Nelson (ur.): *Handbook of Political Science*, Cambridge Massachusetts: Addison Wesley
- Linz Juan i Stepan Alfred (1996): *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Baltimore: John Hopkins University Press
- Locke John (1978): *Dve rasprave o vladi*, knj. 2, Beograd: Mladost
- Machiavelli Niccolò (1985): »Rasprave o prvoj dekadi Tita Livija«, u: *Izabrano djelo*, knj. 1, Zagreb: Globus
- Madison James (1920): *The Debates in the Federal Convention of 1787 which Framed the Constitution of the United States of America*, New York: Oxford University Press
- Marx Karl i Engels Friedrich (1974): »Manifest komunističke partije«, u: *Dela*, knj. 7, Beograd: Prosveta
- Matthews Richard (1995): *If Men Were Angels. James Madison and the Heartless Empire of Reason*, Lawrence: University Press of Kansas
- Mecklenburg Jens i Wippermann Wolfgang (1998): »Vorwort der Herausgeber«, u: Mecklenburg Jens i Wippermann Wolfgang (ur.): op. cit.
- Milić Borislav (1997): »Dirkem ili 'Durkhajm' – terminološka strogost ili provincijalni kompleks«, *Sociologija*, god. 39, br. 3:481-493
- Milton Džon (1990): »Rasprava o kraljevima i magistratima«, u: *Areopagitika i drugi spisi o građanskim slobodama*, Beograd: Filip Višnjić
- Möll Marc-Pierre (1998): *Gesellschaft und totalitäre Ordnung. Eine theoriegeschichtliche Auseinandersetzung mit dem Totalitarismus*, Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft
- Molnar Aleksandar (1994a): »Socijalna, socijalno-politička i politička demokratija – mogućnosti razgraničenja, perspektive međuzavisnosti i potreba usklađivanja«, u: Beljanski Slobodan et al.: *Regionalizam kao put ka otvorenom društvu*, Novi Sad: Visio Mundi Academic Press
- Molnar Aleksandar (1994b): *Osnovna prava čoveka i raspad Jugoslavije*, Novi Sad: Visio Mundi Academic Press

- Molnar Aleksandar (1997): *Narod, nacija rasa. Istorijaska izvorišta nacionalizma u Evropi*, Beograd: Beogradski krug i Akapit
- Molnar Aleksandar (1998a): »Odgovor Milićevskoj neoboljševičkoj školi«, *Sociologija*, god. 40, br. 1: 131-158
- Molnar Aleksandar (1998b): »Istorija pojmova [levice i desnice] i srpski slučaj«, *Nova srpska politička misao*, god. 5, br. 1: 73-78
- Monteskje (1989): *O duhu zakona*, knj. 1, Beograd: Filip Višnjić
- Morin Edgar (1992): »The Anti-Totalitarian Revolution«, u: Beilharz Peter, Robinson Gillian i Rundell John (ur.): *Between Totalitarianism and Postmodernity*, Cambridge Massachusetts i London: The MIT Press
- Neumann Sigmund (1965): *Permanent Revolution. Totalitarianism in the Age of International Civil War*, New York, Washington i London: Frederick A. Praeger Publishers
- Nolte Ernst (1991): *Lehrstück oder Tragödie? Beiträge zur Interpretation der Geschichte des 20. Jahrhunderts*, Köln: Böchlau
- Otis James (1764): *The Rights of the British Colonies Asserted and Proved*, Boston: Edes and Gill
- Pätzold Kurt (1999): »Soviel Leichen wie möglich«, u: Klotz Johannes (ur.): op. cit.
- Pipes Richard (1990): *The Russian Revolution 1899-1919*, London: Collins Harvill
- Pipes Richard (1994): *Russia under the Bolshevik Regime 1919-1924*, London: Fontana
- Roth Karl Heinz (1999): »Von der alten zur neuen Totalitarismustheorie«, u: Klotz Johannes (ur.): op. cit.
- »Saopštenje za javnost članova Uredništva i Uređivačkog saveta časopisa *Srpska politička misao*«, *Nova srpska politička misao*, br. 1-2: 224-226
- Sartori Giovanni (1993): »Totalitarianism, Model Mania and Learning from Error«, *Journal of Theoretical Politics*, god. 5, br. 1: 5-22
- Schmid Bernhard (1998): »Französische Reaktionen«, u: Mecklenburg Jens i Wippermann Wolfgang (ur.): op. cit.
- Siegel Achim (1998): »Introduction: The Changing Popularity of the Totalitarian Paradigm in Communist States«, u: Siegel Achim (ur.): op. cit.
- Simon Hermann (1968): *Geschichte der Deutschen Nation. Wesen und Wandel des Eigenverständnisses der Deutschen*, Mainz: v. Hase & Koehler
- Söllner Alfons (1997): »Das Totalitarismuskonzept in der Ideengeschichte des 20. Jahrhunderts«, u: Söllner Alfons, Walkenhaus i Wieland Karin (ur.): *Totalitarismus. Eine Ideengeschichte des 20. Jahrhunderts*, Berlin: Akademie Verlag
- Thompson Mark (1998): »Neither Totalitarian nor Authoritarian: Post-Totalitarianism in Eastern Europe«, u: Siegel Achim (ur.): op. cit.